Урок. Морфемна будова слова та способи словотворення

Урок засвоєння нових знань і формування вмінь (комбінований) · 45 хв

«Вічним двигуном у мові є словотвір.» — І. Вихованець

Проблемне питання уроку: Чому слова з однаковою частиною -вод- не завжди спільнокореневі, а слова ходити, ходжу й хід, які звучать по-різному, мають один корінь?

Мета

Знаннєві	Діяльнісні	Ціннісні
• Учень/учениця називає морфеми слова (корінь, префікс, суфікс, закінчення) і пояснює, чим закінчення відрізняється від словотворчих афіксів. • Учень/учениця записує в зошит основні способи словотворення й наводить по одному прикладу до кожного з них. • Учень/учениця розрізняє нульове закінчення і слово без закінчення, форми слова і спільнокореневі слова.	• Учень/учениця застосовує алгоритм словотвірного розбору і знаходить твірну основу та спосіб творення слова. • Учень/учениця знаходить і виправляє помилку в розборі слова за будовою. • Учень/учениця розподіляє слова з однаковою частиною на групи за спільним коренем і пояснює свій вибір.	• Учень/учениця усвідомлює, що словотворення є основним засобом збагачення словникового складу мови, і пояснює, чому важливо точно розрізняти значущі частини слова. • Учень/учениця усвідомлює значення мовної норми для точного розуміння слів у спілкуванні.

Базові поняття і терміни

морфема, основа слова, нульове закінчення, спільнокореневі слова, твірна основа, похідне слово, способи словотворення.

Форми роботи

- фронтальна бесіда й мозковий штурм
- робота з текстом підручника
- робота в парах із таблицею способів словотворення

- спостереження за групами слів
- виправлення помилок у розборі слів

Обладнання та реактиви

- підручник «Українська мова» для 10 класу (Заболотний), § 8, с. 72 і 73
- підручник «Українська мова» для 10 класу (Ворон, Солопенко), § 35, с. 174 і 175
- слайд зі схемою «Будова слова» (префікс, корінь, суфікс, закінчення, основа)
- слайд із таблицею способів словотворення (осінній, премудрий, запічок, пуск, рута-м’ята, ЄС, черговий)
- картка-опора з алгоритмом словотвірного розбору для кожної пари
- словотворчий словник української мови на парту (за потреби)

Демонстрації

- Слайд зі схемою «Будова слова» (основа, закінчення, префікс, корінь, суфікс) і прикладом ходити — що помічаємо, що закінчення виражає граматичне значення, а префікс і суфікс беруть участь у творенні слів
- Ряд слів ходити, ходжу, хід на слайді — що помічаємо, що корінь залишається тим самим попри чергування звуків
- Три групи слів (водяний, підводний, водяник; водій, виводити, заводити; завод, заводський, заводчик) — що помічаємо, що частина -вод- однакова на вигляд, а корені різні
- Приклади дуб, дуби, дубу поряд зі словами навесні та знаючи — що помічаємо, що в одних закінчення виражене нулем звука, а в інших його немає
- Таблиця способів словотворення з прикладами осінній, премудрий, запічок, пуск, рута-м’ята, ЄС, черговий — що помічаємо, що додається, що відкидається, а що лишається незмінним

Міжпредметні зв'язки

- Історія — походження слів, зокрема те, чому в різних мовах той самий предмет називають за різними ознаками (швець, пролісок)
- Іноземна мова — порівняння внутрішньої форми слів: українське швець і німецьке Schuhmacher, українське пролісок і англійське snowdrop

Місце уроку в темі

Попередній урок: На попередніх уроках повторювали значущі частини слова, спільнокореневі слова й форми слова.

Наступний урок: На наступному уроці вивчатимемо стилістичні особливості значущих частин слова (§ 9), зокрема пестливі та згрубілі суфікси.

Безпека

- Під час роботи з проєктором не торкатися шнурів і кабелів, відстань до екрана така, щоб не заважати сусідам.
- Під час парної роботи учні залишаються за партами й не пересуваються класом, підручники лежать посередині парти, а не на краю.
- Словотворчий словник беруть двома руками, повертають на місце після уроку; телефони для пошуку слів використовують лише за дозволом учителя.

Структура уроку

1. Організаційний момент — 1 хв
2. Актуалізація — 5 хв
3. Мотивація — 3 хв
4. Вивчення нового — 21 хв
5. Закріплення — 9 хв
6. Рефлексія — 4 хв
7. Домашнє завдання — 2 хв

Хід уроку

Організаційний момент 1 хв

Учитель: Вітається з класом, перевіряє готовність до уроку, оголошує тему «Морфемна будова слова та способи словотворення» і читає епіграф про вічний двигун у мові.

Учні: Вітаються, перевіряють підручники й зошити на партах, слухають епіграф.

Тема уроку записана на дошці. Епіграф «Вічним двигуном у мові є словотвір» (І. Вихованець) пояснює, чому сьогодні говоримо про творення слів.

Актуалізація 5 хв

Учитель: Проводить мозковий штурм. Читає запитання по одному і дає 40 секунд, щоб кожен записав коротку відповідь одним рядком у зошиті, потім звіряє відповіді з класом.

Учні: Кожен письмово відповідає на запитання в зошиті, потім перевіряє себе за відповідями, названими вчителем.

Запитання 1. З яких значущих частин складаються слова? Відповідь. Із кореня, префікса, суфікса та закінчення. Запитання 2. Яка частина слова утворює лише форми слова, а не нові слова? Відповідь. Закінчення, бо нові слова утворюються за допомогою префіксів і суфіксів. Запитання 3. Чим форми слова відрізняються від спільнокореневих слів? Відповідь. Форми слова відрізняються лише закінченнями (весна, весни, весні), а спільнокореневі слова відрізняються й іншими морфемами (ліс, лісовий, праліс). Запитання 4. Що називають основою слова? Відповідь. Частину слова без закінчення, яка виражає лексичне значення слова. Запитання 5. Які морфеми є в слові хатка? Відповідь. Корінь хат, суфікс к, закінчення а (хат-к-а).

Мотивація 3 хв

Учитель: Показує на слайді три ряди слів з протиріччям і ставить проблемне питання уроку. Вислуховує два-три припущення, не виправляючи їх, і повідомляє, що відповідь класу доведеться дати наприкінці уроку.

Учні: Розглядають ряди слів, висловлюють припущення, чи є ці слова спільнокореневими.

На слайді три ряди слів. Ряд перший, водяний, підводний, водій, завод. Ряд другий, ходити, ходжу, хід. Ряд третій, весна, весни, весні, ліс, лісовий. Запитання вчителя. У яких словах однакова частина -вод-? Очікувана відповідь. У всіх слів першого ряду. Запитання вчителя. Чи всі ці слова спільнокореневі? Очікувана відповідь. Учні можуть сказати, що так, бо частина -вод- однакова. Учитель лишає питання відкритим. Запитання вчителя. А слова другого ряду звучать по-різному, чи можна їх вважати споріднені? Очікувана відповідь. Учні вагаються. Проблемне питання. Чому слова з однаковою частиною -вод- не завжди спільнокореневі, а слова ходити, ходжу й хід, які звучать по-різному, мають один корінь?

Вивчення нового 21 хв

Учитель: Організовує три активності. Спершу керує читанням тексту підручника (Заболотний, § 8, с. 72 і 73; Ворон, Солопенко, § 35, с. 174 і 175), потім роздає картки для парної роботи з таблицею способів словотворення і наприкінці разом з класом складає алгоритм словотвірного розбору. Демонструє слайди поруч із поясненням.

Учні: Читають і виписують головне з параграфів, у парах заповнюють таблицю способів словотворення, разом складають алгоритм словотвірного розбору і записують його в зошит.

Активність 1 (7 хв). Робота з текстом підручника, § 8 (Заболотний, с. 72 і 73) і § 35 (Ворон, Солопенко, с. 174 і 175). Продукт, опорна схема «Будова слова» в зошиті. Запитання. З яких частин складається слово і яка з них виражає граматичне значення? Відповідь. Слово складається з основи й закінчення, основа містить префікс, корінь і суфікс. Граматичне значення виражає закінчення (Ворон, с. 174). Запитання. Які морфеми називають словотворчими, а які формотворчими? Відповідь. Словотворчі створюють нові слова (ліс-ок, пра-ліс), формотворчі утворюють форми слова (най-вищий, світл-іш-ий, гор-и) (Ворон, с. 174). Запитання. Чим нульове закінчення відрізняється від слова без закінчення? Відповідь. Слова з нульовим закінченням у деяких формах мають звукове закінчення (дуб, дуби, дубу). Незмінювані слова закінчень не мають (навесні, знаючи) (Ворон, с. 174 і 175). Демонстрація. Ряд ходити, ходжу, хід. Відповідь на спостереження. Корінь визначаємо з урахуванням чергування звуків (Заболотний, с. 72). Демонстрація. Три групи слів (водяний, підводний, водяник; водій, виводити, заводити; завод, заводський, заводчик). Відповідь на спостереження. У першій групі корінь -вод- пов'язаний зі словом вода, у другій зі словом водити, у третій корінь завод. Це омонімічні корені, тому спільнокореневими їх вважати не можна (Ворон, с. 175 і 176). Так учні отримують першу частину відповіді на проблемне питання. Активність 2 (7 хв). Парна робота. Заповнення таблиці способів словотворення. Продукт, заповнена таблиця з п'яти рядків (слово, твірна основа, спосіб). Учитель показує приклад осінній ← осінь + н. Завдання. Визначте твірну основу й спосіб творення слів премудрий, запічок, пуск, рута-м'ята, ЄС. Очікувані відповіді. премудрий ← пре + мудрий, твірна основа мудрий, префіксальний спосіб. запічок ← за + піч + ок, твірна основа піч, префіксально-суфіксальний спосіб (префікс і суфікс приєднано одночасно). пуск ← пускати, безафіксний спосіб (відкидання морфем). рута-м'ята ← рута + м'ята, складання слів. ЄС ← Європейський Союз, складання усічених основ (абревіація). Додатково вчитель показує, що слово черговий (іменник) утворене від черговий (прикметник) переходом з однієї частини мови в іншу, а у словах син-ій → синь і відвар-у-ти → відвар відкидають закінчення або закінчення з суфіксом (Заболотний, с. 72; Караман, с. 130). Активність 3 (7 хв). Складання алгоритму словотвірного розбору. Продукт, п'ять кроків у зошиті. Спостереження за прикладами. Запитання. Що

спільного в словах лісовий і лісовик і чим вони відрізняються? Відповідь. Однаковий корінь ліс, але слово лісовий утворене від ліс додаванням суфікса -ов-, а слово лісовик від лісов(ий) додаванням суфікса -ик, тому твірні основи різні (Заболотний, с. 72 і 73). Алгоритм. Крок перший, виділити закінчення й основу. Крок другий, знайти корінь, добираючи спільнокореневі слова з урахуванням чергування звуків. Крок третій, знайти твірну основу, тобто слово, з яким нове пов'язане за значенням і яке простіше за будовою. Крок четвертий, визначити, що додано чи відкинуто (префікс, суфікс, обидва, закінчення). Крок п'ятий, назвати спосіб словотворення. Перший зразок розбору вчитель виконує на дошці на слові лісовик. Закінчення нульове, суфікс -ик, корінь ліс, твірна основа лісов(ий), спосіб суфіксальний.

Закріплення 9 хв

Учитель: Організовує виконання чотирьох завдань, по черзі викликає учнів до відповіді, інші перевіряють себе в зошитах.

Учні: Виконують завдання в зошитах, звіряють відповіді, виправляють власні помилки.

Рефлексія 4 хв

Учитель: Повертає клас до проблемного питання уроку і пояснює, як виконати прийом рефлексії.

Учні: Письмово відповідають на проблемне питання, решту пунктів проговорюють усно.

Домашнє завдання 2 хв

Учитель: Оголошує домашнє завдання на двох рівнях, коротко пояснює, що саме робити.

Учні: Записують домашнє завдання в щоденник.

Завдання для закріплення

1. Завдання 1. Серед слів пальто, знати, навесні, характер, знаючи, щирий випишіть слова без закінчень. Для слова характер скажіть, яке в нього закінчення.

Відповідь: Без закінчень пальто, навесні, знаючи, бо ці слова не змінюються. Слово характер має нульове закінчення, бо змінюється (характер, характеру).

2. Завдання 2. Розподіліть слова на три групи за коренем. Слова водяний, водій, завод, підводний, виводити, заводський, заводчик, водяник, заводити.

Відповідь: Перша група має корінь -вод- зі словом вода, це водяний, підводний, водяник. Друга група має корінь -вод- зі словом водити, це водій, виводити, заводити. Третя група має корінь завод, це завод, заводський, заводчик.

3. Завдання 3. Визначте твірну основу й спосіб творення слів простінок, синь, босоніж, прибігти.

Відповідь: простінок ← стіна, префіксально-суфіксальний (про- і -ок приєднано одночасно). синь ← синій, безафіксний (відкинуто закінчення). босоніж ← босі ноги, основоскладання. прибігти ← бігти, префіксальний.

4. Завдання 4. Знайдіть і виправте помилку в розборі слова. У слові лісовик закінчення -ик, твірна основа ліс.

Відповідь: Закінчення в слові лісовик нульове, а -ик є словотворчим суфіксом. Твірна основа лісов(ий), бо слово утворене від прикметника лісовий. Спосіб суфіксальний.

Диференціація

Сильним: Поясніть, чому українське слово швець означає «той, що шиє», а німецьке Schuhmacher «той, хто робить черевики». Порівняйте також українське пролісок («такий, що росте на узліссі») і англійське snowdrop («сніжна крапля») і зробіть висновок про те, за якими ознаками називають той самий предмет. Очікувана відповідь. У різних мовах той самий предмет називають за різними ознаками. Українська назва пролісок називає місце, де росте рослина, а англійська ознаку зовнішнього вигляду.

Підтримка: Скористайтеся карткою з п’ятьма кроками алгоритму та зразком розбору слова приморський. Закінчення -ий, основа приморськ-, корінь мор-, суфікс -ськ-, префікс при-, твірна основа морський, спосіб префіксальний. За зразком розберіть слово заморський. Очікувана відповідь. Закінчення -ий, префікс за-, корінь мор-, суфікс -ськ-, твірна основа морський, спосіб префіксальний.

Домашнє завдання

Базове: Опрацювати § 8 (Заболотний, с. 72 і 73) і § 35 (Ворон, Солопенко, с. 174 і 175), вивчити схему «Будова слова» і способи словотворення. Виконати вправу 122 (Заболотний, с. 75). Установити послідовність словотворення слів письменник, письмо, письменницький, письменний і утворити словотворчий ланцюжок від слова лід.

За вибором: На вибір. Виконати вправу 123 (Заболотний, с. 75), питання про префікси в слові навздогін та про суфікси в словах лікарня й сушарня. Або прочитати статтю про історичні зміни в морфемній структурі слова (Караман, с. 128 і 129) і скласти три запитання до неї.

Рефлексія

Прийом «Незакінчене речення». Письмово, 2 хвилини, у зошиті одним реченням відповісти на проблемне питання уроку. Усно, 2 хвилини, 4–5 учнів завершують речення «Сьогодні я зрозумів/зрозуміла, що…» або «Мені ще потрібно повторити…».

Історична довідка

Морфемний склад слова з часом змінюється. Слово вікно колись можна було поділити на корінь -ок- і суфікс -н-, а згодом морфеми зрослися, і цей процес називають спрощенням. У словах ґанок і ранок мовці почали виділяти суфікс -ок- за аналогією до слів свідок і випадок (За М. Плющем, Караман, с. 129).

Джерела:

- Українська мова (Заболотний) 10 клас, с. 72
- Українська мова (Заболотний) 10 клас, с. 72, 73

- Українська мова (Заболотний) 10 клас, с. 73, 74
- Українська мова (Заболотний) 10 клас, с. 74, 75
- Українська мова (Заболотний) 10 клас, с. 75
- Українська мова (Заболотний) 10 клас, с. 75, 76
- Українська мова (Заболотний) 10 клас, с. 76, 77
- Українська мова (Заболотний) 10 клас, с. 77
- Українська мова (Заболотний) 10 клас, с. 77, 78
- Українська мова (Заболотний) 10 клас, с. 78
- Українська мова (Заболотний) 10 клас, с. 78, 79